

Varga Éva

Az igekötőkről

Az igekötők világa igen gazdag kincseskamrája nyelvünknek. Olyannyira gazdag, hogy beleszédülhet, belevakulhat a szemlélődő. Ezért szinte kormozott üvegen át kell vizsgálnunk e kincseket, vagyis leegyszerűsítve, elhalványítva őket, hogy hallgatóink is minél többet láthassanak, érthessenek meg belőlük.

I. Az igekötők meghatározása, kialakulása

„Az igekötő (praefixum verbale) az igére, igenévre vagy más, igéből képzett névszóra vonatkozó, annak jelentését a határozószókra emlékeztetően módosító szó.” (Rácz Endre: *A mai magyar nyelv*, Budapest, 1968.)

Általában az igekötő egy-egy igéhez kapcsolódik, vele szoros összetételt alkot, ezért hívjuk igekötőnek. De **önálló szó** is lehet, különösen, ha a szórend úgy kívánja. (Fonetikai szempontból mindig önálló, mert a különböző mondatbeli helyzetekben nem változik a hangsora.)

Jelentéstani és alaktani szempontból hasonló funkciója is lehet, mint az idegen nyelvekből ismert praefixumoknak, de **szó eleji toldaléknak**, illetőleg **képzőnek** a szerepét is felveheti. Egy példa: „Megdöbbenünk, amikor a tévéhíradót látjuk.” Itt az igekötő a mozzanatos jelentését emeli ki az igének, nélküle nem is használhatjuk. Különösen az egyszerűtagú, ún. ősi igekötőink (ki, be, fel, le, el, meg) tartoznak ebbe az átmeneti kategóriába.

Az igekötőrendszer gazdagodása összefüggésben lehet az időalakok elszegényedésével. A befejezettségről többször lesz még szó, hadd említsem most egyes régi nyelvtanírók véleményét, miszerint az igekötők az igeigéből jövő időt alkotnak. „Megtudom a telefonszámát” azt jelenti, hogy meg fogom tudni.

A jelen időben mondott, perfektivált ige is nyilván a jövőre vonatkozik, olyan időpontra, amelyet az idő múlásával majd elérünk. Pl. Megyek, és feladom a levelet.

Természetesen elsősorban a határozószókkal tartják a rokonságot az igekötők, hisz azokból lettek. A határozószós szerkezet később határozós összetétellé vált. Pl. az „agyonver” korábbi jelentése: fejbe ver.

A meg, le, fel, ki, be, el stb. erősen megrövidült alakú, eredetileg lativusi ragos határozók voltak. Korábban mige ~ mege, ele, fele, lewe

formában éltek. A HB-ben a szóvégi „e” hangot még é-nek olvashatjuk. Tehát ez volt az eredeti lativusrag. A CzF szótár megjegyzi a „ki” címszónál: „A régieknél néha találjuk kive vagy küve alakban, melyekben a „ve” megegyezik a „hova” szó „va” képzőjével.”

A lativusrag sok esetben ma is megmaradt hosszúnak: alá, mellé, világgá, máskor a nyelvjárásokban megrövidül, vagy ingadozik még napjainkban is: hová-hova, belé-bele. A rövidülés az újabb keletű.

Szabályszerűen megrövidült a lativusrag hosszú magánhangzója az ide-oda, haza, messze határozószókbán. Ezen a fokok állnak a mege, kivi igekötőalakok. De a megrövidült lativusragok is eltűnnek, a lativusjelleg elhomályosodik, az önálló szó módosító elemmé válik, vagyis igekötővé.

A „meg” igekötőnk korábban azt jelentette: mögé, vissza. Néha megvan még az eredeti helyi jelentése: pl. megjön (=visszajön), megad, megfizet (tartozást), megfordul (=hátrafordul).

Az említett legrégebbi igekötőink már az ómagyar kor első felében megvoltak. Az igekötőrendszer állandóan gazdagabbá válik nyelvünkben, a XV-XVI. században igekötőknek vehetjük már a következőket is: át, által, ellen, össze, rá, szét, túl, utol, vissza. Az igekötővé válás útjára lépett az: abba, egybe, együtt, elébb, félbe, félre, hátra, hozzá, ide, keresztül, körül, köré, mellé, oda, tönkre stb. Ezek közül határozószóként használunk néhányat ma is.

Akkor lesz igekötő, ha az igével vagy igei származékkal nem alkalmi, hanem állandó szókapcsolatba lép. Egy példa az alkalmi használatra, amikor hangsúlyossá válik a határozószó: „Nem a postára, hanem haza sietett.”

Ezek a kettős szófajú, „lazább” igekötők főleg a hova? kérdésre felelő - lativusragos - határozószók: pl. abba, félbe, közé stb., sokkal ritkábbak a „hol?” kérdésre felelő - locativus irányú - benn, fenn példák.

Nem kapcsolódhatnak szorosabban az igéhez a személyragos határozószók: hozzám lép, előnkbe jutott, melljük áll stb., valamint a fokozott határozószók: följebb, lejjebb stb.

Vannak olyan igéink, amelyek csak igekötővel használatosak, pl. meggyőződik, meghálál, megvalósul, elkülönül, kikosaraz, kimagoz. Az utóbbi példa arra is, hogy az igekötőnek a fosztóképzőhöz hasonló szerepe is lehet.

II. Párosan, magányosan vagy nem is létezőn?

Beszélhetünk összetett igékről, melyek újabb jelentésárnyalatokat fejeznek ki. A **kettős igekötők** inkább csak a régi magyar nyelvben voltak használatosak pl. „Isten, akit akar, székiből el-leveti (RMK II., 78.), ritkáb-

ban irodalmi nyelvünkben is pl. „Az Isten a szívemben vagyok, /Csak néha-néha el-kisétál” (Ady: Követelő írás sorsunkért).

Páros igekötőket az irányjelentésű igekötők alkotnak egymás ellentétével: pl. fel-lesétál a kórház folyosóján.

A **megismételt igekötők**, mondhatnánk ikerigekötők, a cselekvés megismétlődését fejezik ki. pl. Séta közben meg-megáll.

Az irány jelentésű igekötők az ugyancsak irányt jelentő felé névutóval összetételt alkothatnak. Ez a helyhatározó abban különbözik a csak igekötővel kifejezett helyviszonytól, hogy nem fejezi ki a cselekvés célhoz jutását. Pl. Kiment (tehát nincs bent), kifelé ment (esetleg bent maradt). Van egy tréfás találós kérdésünk is: Kifelé megy, befelé áll, befelé megy, kifelé áll, felfelé megy, lefelé áll, lefelé megy, felfelé áll, mi az? (A macska farka)

Az igekötőt **önállóan** is használjuk:

- 1) Egyszerű helyhatározóként: „A fehér hóra le / Piros vérünk csepeg”. (Petőfi: A farkasok dala)
- 2) Ugyancsak határozószóként fejeznek ki változó irányú mozgást: „Az egyike felment, a másika le.” (Mikes: Tlev 46.)
- 3) Egyedül használhatjuk az igekötőt állítmányként, eldöntendő kérdésre adott feleletben: Elutazott? El.
- 4) Állítmányként önmaga is kifejezheti a cselekvést. Egyik fülén be, a másikon ki.
- 5) Felszólító mondatokban: Ki innen! „Föl, gyermekek, tanulásra!” (Ady)

Az igekötős és igekötő nélküli ige között általában funkcionális különbség van, ezért nem cserélhetjük föl egymással őket. Nyilván mást jelent az, hogy pusztulnak a halak vagy kipusztulnak.

De hiányozhat néha az igekötő, ha nincs funkcionális különbség az igekötős és igekötő nélküli alak között. Néhány példa: a hangsúlyos határozó vagy hangsúlyos tárgy perfektiválhatja a cselekvést, ilyenkor nem használunk igekötőt: földhöz sújtja, állását veszti, mindjárt indul a vonat, lábát törte stb. Néha a hangsúlyos alany is perfektiválhatja a cselekvést: lányom született.

Tagadó szerkezetekből is hiányozhat. Feküdj le! Nem fekszem. Felszólításban ugyancsak elmaradhat: Állj! Feküdj! Tiltásban is: Ne mozdulj!

Igenevek is állhatnak igekötő nélkül. Pl. a befejezett melléknévi ige-név elől elmarad az igekötő, ha jelzői szerepben állandósult, minőséget, fajtát jelent: főtt tojás, cukrozott gyümölcs, rántott hús. Ez utóbbi esetben az ige cselekvése elhomályosult, igaz, hogy a húst kirántjuk, a levest berántjuk, mégis rántott húsról és rántott levesről beszélünk.

III. Az igekötők helyes és helytelen használatáról

Feleslegesen használjuk az igekötőket a befejezettség jelölésére olyan igéknél, amik egyébként is egyszeri, befejezett cselekvést jelölnek. Pl. „Kíértésítették a tárgyalás időpontjáról.”

Tükörfordítások, tükörszavak (latinból vagy még inkább a németből) révén bekerültek nyelvünkbe helytelen igekötős alakok. Erre az ismert példa a német *aussehen*. Pl. *Hogy nézel ki? Most aztán jól kinézünk! Sokáig hadakoztak ellene nyelvűvelőink, de hiába. Ma már elfogadott mindennapi társalgási nyelvünkben, s nem is tudjuk természetes módon helyettesíteni, mert pl. a *Hogy festesz? Milyen színben vagy?* formák egy kissé mást jelentenek.*

Sokan kárhozzatják a be és le igekötők „elszabadulását”, de ennek okán s még inkább hasznán el kell gondolkodnunk. Van, aki fennakad azon, miért szállítják le az árut, ha történetesen a második emeletre viszik fel. Megvan a magyarázata.

A meg igekötőnk annak ellenére, hogy előfordulásainak 70-80%-ában perfektív, vesztített perfektáló erejéből, a meg-es igék sokszor elvont vagy speciális jelentést nyernek.

Az el igekötő hasonló szerepe is halványulóban van a pejoratív és tartós cselekvést kifejező kategóriák mellett.

A fel perfektív szerepe már a múlt század második felében összezsugorodott. Marad a legfiatalabb *be, ki, le* perfektív használata, ezek a leg-elevenebbek. Ezért szállítják le a megrendelt árut.

A meg igekötő perfektíváló szerepének gyengülésére jó példákat hoz Hegyi Endre egyetemi jegyzetében. Szembeállítja a dinamikusabb *el, ki, le* igekötős párokat, melyekben a meg félig bejezettséget jelöl, míg a többiek a teljeset - illetve jelentésmódosulást is eredményeznek.

Például:

megcsúszik - elcsúszik, megég - elég, megfakul - kifakul, meghajol - lehajol, megkopik - elkopik, megnyílik - kinyílik, megnyúlik - kinyúlik, megolvad - elolvad, megvág - elvág, megkésik - elkésik, meggyengít - elgyengít, megfonnyad - elfonnyad.

Ha az igekötős ige új jelentésű lesz, nem nélkülözhetjük igekötőjét. Mászt jelent, ha begyullad a motor, mintha kigyulladna.

Az ehhez hasonló új igekötős igék be tudnak illeszkedni nyelvünk rendszerébe, az igekötők fejlődési irányába, nyilván az emberi gondolkodás általános törvényszerűségei folytán.

Az igekötős igék elősegítik a fogalmak pontos meghatározását, szabatos megkülönböztetését, rendkívül hajlékonyá teszik nyelvünket. Ezért bátran élhetünk velük, legalábbis azok, akiknek jogosítványuk van hozzá

és felelősséggel teszik, akár új kifejezések alkotásában is.
Természetesen a gazokat, hibás alakokat továbbra is gyomlálnunk kell.

IV. Az igekötők szórendje

formai szempontból lehet

- I, egyenes (kimegy): igekötő elöl, egy szóba írjuk
- II, fordított (nem megy ki)
- III, megszakított (ki fog menni)

Egyenes szórendje van az igekötős ígének:

- 1) nyomatékalan mondatokban: Felkelt és megmosakodott.
- 2) tagadó, pontosabban ellentétes mondatokban is, ha az állítmányokra vagy éppen az igekötőkre kerül a nyomaték: Nem becsukta az ajtót, hanem becsapta. Nem lement a liften, hanem felment.
- 3) olyan tagadó kérdésben, ami a valóságban nyomatékos állítás: Nem megmondtam?
- 4) nyomatékos felszólításban: Kimenj azonnal! Kividd azt a kutyát!
- 5) mellékmondatokban a felszólító módú igekötő ige egyenes szórenddel áll, ha nem (eredeti) felszólítást vagy akaratot, kívánságot, célszerűséget, szükségszerűséget fejez ki (kötőmód): Azért hívta föl, hogy megbeszéljem az időpontot.
- 6) ugyanúgy az 1. vagy 3. személyű kérdő mondatban is egyenes szórend van (bár lehet fordított is): Kinyissam az ablakot? (I. Kovácsi Mária könyve)
- 7) felkiáltó mondatban: Hogy elszaladt az idő!
- 8) kérdő mondatokban, ha az állítmányra kérdezzünk. Elmentek a vendégek?
- 9) a módosító igék (fog, kezd, akar, tud, bár, szokott, kell, lehet) vagy névszók (szabad, kell) az igekötő és a főnévi igenév közé kerülnek. Ugyanúgy viselkedik a létige és az igekötős határozói igenév. Ezekben az esetekben a nyomatékos kifejezések állnak egyenes szórendben: mikor akarsz megvenni?, most akarom megcsinálni, nincs bezárva stb.
- 10) Az el nem való igekötős ígéknek természetesen csak egyenes szórendje lehet: Mit kifogásol? Nem befolyásolom őt. Miért feltételezed ezt?

Fordított szórend van a nyomatékos mondatokban:

- I, Kérdő mondatokban: Miért mennek ki?
- II, Tagadó mondatokban: Nem én hívtalak fel.

Vannak nyelvészek, akik kirekesztő szórendnek hívják ezt, míg az egyenes szórendet összefoglalónak. Vannak mondatok, amikben kicsinyítő, gyengítő (Arany elnevezése szerint „minus”-os) kifejezések állnak: rosszul csinálta meg, csak néha hozza fel, nem sokszor esett meg vele stb.

III, Nyomatékos mondatokban (ide tartozik a felelet is): most mondta meg, labdázni mennek ki stb.

A felszólításban is fordított az igekötő és az ige szórendje: Menjetek ki! Ugyancsak fordított a szórend az olyan eldöntendő kérdésben, ami valójában nyomatékos felszólítást jelent: Mentek ki innét?

Az igekötős igenevek fordított szórendje elég ritka, nem régi keletű. A nem fogadhatom el, nehezen fejezhetjük ki analógiájára keletkezett a nem fogadható el, nehezen fejezhető ki, bár egyenes szórendben is használjuk: nem elfogadható, nehezen kifejezhető.

Erdélyben fordított szórenddel fejezik ki a cselekvés majdnem megtörténtét pl. Megfagytak a madarak (valóságosan). Fagytak meg az emberek is (majdnem).

A **megszakított szórendet** már említettük a segédigékkel, bizonyos névszókkal (szabad, képes) és a határozói igenévvel kapcsolatban. Ezekon kívül is kerülhetnek más szavak az igekötő és az ige közé.

- 1) Az is kötőszó: leült az ágyra, de fel is állt azonnal.
- 2) A nem és a ne: Meg nem elégedett ezzel! Meg ne próbáld! Ige-neves szerkezetekben is: el nem küldött levél.
- 3) Ugyanúgy a sem és a se: fel sem állt, meg se vedd!

V. Az igekötők funkciójáról

A következő 10 pontba csak a leggyakoribb funkciókat vettem be, az igekötők további finomságait a későbbi gyakorlatban fogják majd megismerni a hallgatók. Nem érdemes minden igekötőnél minden jelentésárnyalatot felsorolni, mert a túlzott részletezés elijeszti őket. Elvesznek a rengetegben.

Arra viszont hívjuk fel a hallgatók figyelmét, hogy egy igekötőnek több funkciója is lehet egyszerre. Pl. Amikor kitararítjuk a szobát, a szemét kívülre kerül, de az igekötő befejezettséget is jelöl (Ez a többoldalúság jól nyomon követhető az átvitt jelentésben használt igekötőkön. Pl. A bíró felbontotta a házasságot.)

Idegen ajkúaknak a legnehezebb a szemléletmódot elsajátítani, amivel igekötőink használatba kerültek. Alapjelentésben világos, ha valakinek kilyukad a foga, azt be kell tömni. De az már nehezebben érthető, hogy nemcsak a ki, hanem a be igekötővel is kifejezhetjük, ha valahol lyuk,

mélyedés keletkezik pl. beesik (az arca valakinek), behasad, bemélyed (de! kimélyít), benyom, bereped, beszakad stb. Adott esetben meg tudjuk magyarázni, hogy miért törnek be a lakásba, s miért törnek ki a rabok a börtönből, de azt már nehezebben, hogy mi a különbség a behasad és kihasad igék között. Ugyanúgy világos, ha a tanár felír valamit a táblára, azt a diákok leírják. De egy telefonszámot fel is írhatunk, le is írhatunk.

Még a magyarajkúak is kerülhetnek nehéz helyzetbe. Hadd mondjak el egy kedves példát. Erdélyben egy ismerősöm bort vásárolt egy utcai bódében. Amikor odaadta a pénzt, az eladó megkérdezte: "Kidugjam?" Többször elismételte a kérdést, de csak akkor értette meg az ismerősöm, hogy mit is akart kérdezni a férfi, amikor már a kezében volt a borosüveg. („Kihúzzam a dugót?”)

Mi csak bedugni tudjuk az üveget, kidugni nem.

VI. Az igekötők jelentései összefoglalóan

1) **irányjelentés** pl. A szünetben a diákok kimennek.

- irányjelentés szélesebb értelemben (nem-láthatóvá válás, külsőségbe, belsőségbe kerülés stb.)
- képletesen pl. A gyerek kimondja az igazságot. (Átvitt jelentésekben az igekötő különösen eleven.)

2) **befejezettség** (általában a meg és el igekötő, de valamennyi ősi igekötő is alkalmas erre.)Pl.

Megtanulja az új szavakat.

Elutaznak szombaton.

Befesti a haját.

Kifesti a konyhát.

Lemásolom a szöveget.

Felajánlja a szobáját.

- befejezettség a cselekvés eredményességének az árnyalatával. Pl. Az asszony három gyereket nevelt föl. Mindenki levizsgázott a csoportban.
- befejezettség és cselekvés megszűnésének árnyalatával. Pl. Elvirágzik a rózsza is.
- félig befejezett cselekvés pl. Megfonnyadt a rózsza.

3) **kezdés, beállítás** (általában mozzanatos képzővel, néha visszaható névmással együtt, de anélkül is)

Pl. Megállt a vonat. Péter és Gabi megszerették egymást.

- mozzanatosság pl. Megmozdult a gyerek. Felrobban a gáztartály.

4) **elhibázás** pl. Elnézte a létszámot (= rosszul nézte meg). Félreértette az összeget: 200 Ft helyett 700 Ft-ot kértek.

- a cselekvés a kívánt mértéken túllép pl. Mindig elsózza a levest. Kiöregedett a sportból.
- kisebbedés, kicsinylés pl. A lány lefogyott a kórházban. Az asszony lenézte a férjét. A földesúr letegezte a parasztokat.

5) **tartósság, folytonosság** (gyakran hasonló szerepű képzővel együtt)

pl. Elnézegette a régi fényképeket.

6) **tömörítés** (két cselekvést fejez ki)

pl. Elbeszélgettük az időt. (Beszélgettünk, de mást kellett volna csinálni helyette.) Végre kialudta magát. (Eleget aludt, de előzőleg túl keveset.)

7) **szintaktikai változtatás**

- ugyanaz az ige másféle határozót kíván igekötővel, mint anélkül

pl. Én még emlékszem nagyanyámra. Megemlékeztünk az iskola alapításának 50. évfordulójáról.

- tárgyatlan igék tárgyassá válnak igekötővel

Pl. A 6-os villamos a körúton jár. Az erdész bejárja az erdőt.

- A tárgyasan és tárgyatlanul használt igék igekötővel mindig tárgyasak.

Pl. segít valakit vagy valakinek, de! megsegít, kiségit, felsegít valakit.

8) **jelentésmódosítás** „alkalmilag” pl. kimossuk (a ruhát), elmossuk (az edényt), lemoszuk (az ablakot), megmossuk (a kezünket), felmossuk (a padlót) stb.

- egy funkción belül is, pl. a befejezettséget jelölve:

pl. Elgondolja az életét. Elérkezik az esküvő napja. (itt lassan, fokozatosan jutunk el a befejezésig)

Meggondolja a dolgot. Megérkezik az apám. (itt a cselekvés megtörténtén, befejezésén van a hangsúly)

9) jelentésváltoztatás

- Ezekben az esetekben az igének és igekötős formájának jelentésbeli különbsége az igekötő nélküli és igekötős ige egymástól független fejlődése következtében jött létre, tehát az igekötő jelentésmódosító szerepe formális.

Pl. Szombaton takarítunk. Megtakarítjuk a pénzt. Betakarítjuk a búzát.

10) *egyéb jellemző funkció* (igekötőként más-más)

Az igekötők különböző funkcióit bemutató elkészült egy példatár is, amit a hallgatók — haladó szinten különösen — tudnak használni. Helyszűke miatt ez azonban külön sokszorosításban jelenik meg.

Irodalom:

Bárczi-Benkő-Berrár: A magyar nyelv története (Bp., 1989.)

Szabadi Béla: Az igekötők jelentésmódosító szerepéről (SzótTan 215-225. o.)

Szabadi Béla: Az igekötő használata (Pais - Eml. 238-242. o.)

J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők (Bp., 1959.)

Rácz Endre: A mai magyar nyelv (Bp., 1968.)